

Г. П. ПІВТОРАК

КОЛИ ВИНИКЛА ПИСЕМНІСТЬ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН?

Питання походження писемності на Русі здавна хвилювало наших предків. Нині ця проблема постає значно ширше. З погляду сьогоденних наукових уявлень про суспільно-політичний і культурний розвиток східних слов'ян в епоху раннього середньовіччя філологи й історики шукають відповіді на питання, чи користувалися русичі письмом до введення християнства, яке було первісне письмо, чи сприяло раннє християнство розвитку писемності й книжності на Русі тощо.

Найдавніші відомості про появу писемності на Русі знаходимо в «Повісті временних літ», з якої випливає, що писемність на основі створеної слов'янськими просвітниками Кирилом і Мефодієм азбуки прийшла на Русь з Візантії через Болгарію разом з християнством.

Ця літописна версія походження писемності на Русі довго сприймалась як незаперечна істина, бо й справді ніяких дохристиянських текстів до нас не дійшло. Так вважали й видатні вітчизняні вчені І. І. Срезневський, О. О. Потебня, Ф. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, Л. А. Булаховський та ін.

Проте ще з давньоруських часів існує й інше розуміння обставин, за яких з'явилася писемність на Русі. Так, в одній із збірок житій визначних діячів християнської церкви від 1496 р. йдеться про самотність давньоруської писемності, про те, що князь Володимир запровадив на Русі лише християнську віру за візантійським зразком, а руська грамота не була запозичена ні від кого. Появу цієї думки акад. М. К. Нікольський відносить ще до XI ст., а версію «Повісті временних літ» він вважає вигаданою в XII ст. літописцем Сильвестром за вказівкою київських князів в інтересах зміцнення їхньої влади, що захиталась унаслідок посилення феодалної роздробленості.

Ідею самотнього (дохристиянського) походження писемності в східних слов'ян підтримували Д. С. Лихачов, В. В. Виноградов, Є. М. Епштейн, С. П. Обнорський, П. Я. Черних та інші вчені. Але відсутність прямих доказів (давньоруських текстів до офіційного введення християнства) і безуспішні спроби знайти ці докази спричинилися до того, що такі міркування дослідників серйозно не сприймалися і появу писемності на Русі впевнено пов'язували з запровадженням християнства.

Погляди на цю проблему стали значною мірою мінятися після археологічних відкриттів останнього двадцятиріччя, завдяки яким ученим вдалося виробити досить чітку концепцію етногенезу східних слов'ян, обґрунтованіше встановити історичні етапи їх суспільно-економічного й культурного розвитку, розкрити передумови виникнення в них писемності, визначити можливі сфери її первісного застосування тощо. Стало очевидним, що виникнення писемності в будь-яких народів і племен, зокрема і в східних слов'ян, пов'язано виключно із внутрішнім історичним розвитком суспільства. Писемність виникає тоді, коли саме лише усне мовлення вже не спроможне задовольнити різноманітних потреб спілкування, коли з'являється необхідність, передавати мову на великі віддалі й фіксувати її в часі. А це могло статися лише внаслідок утворення великих і стабільних форм спільностей людей і розвитку серед них та між ними різноманітних торговельних, дипломатичних і культурних зв'язків. У слов'янських племен писемність мала з'явитися при переході ранньофеодального праслов'янського суспільства до етапу державності й формування первісних народностей.

Підсумовуючи досягнення радянських учених і здобутки багаторічних особистих досліджень, акад. Б. О. Рибakov запропонував нову концепцію передісторії Київської Русі. Згідно з цією концепцією, праслов'янські племена в ареалі Середньої Наддніпрянщини дуже рано, ще у VIII-VII ст. до н. е., досягли високого ступеня економічного й культурного розвитку: вони вже знали орне хліборобство, мали ковану залізну зброю, створили високорозвинений фольклор, у міфах якого відображалася історія племен Середньої Наддніпрянщини і Надбужжя протягом майже тисячоліття. Ці міфи в дещо трансформованому вигляді збереглися в фольклорі східних слов'ян аж до нашого століття.

Живучи по сусідству з войовничими кіммерійцями, середньонаддніпрянські східні слов'яни створили союз чотирьох племінних об'єднань (царств), відомих з античних джерел під назвою «сколоти», що було початком переходу їх до державного життя. Економічне й культурне піднесення скотів тривало й за скіфської доби (VI-IV ст. до н. е.), коли вони, увійшовши в обширну федерацію — Скіфію, зазнавали впливу культури Стародавньої Греції та її колоній у Північному Причорномор'ї. Разом з іраномовними скіфами скоти переживали процес становлення ранньокласового (найвірогідніше, рабовласницького) ладу. Вони мали високорозвинене ремесло й експортне хліборобство, причому самі відвозили хліб у грецькі міста-колонії, знайомились там з високою грецькою культурою. На той час греки вже користувалися літерно-звуковим письмом, і скоти мали можливість пересвідчитись у доцільності й зручності фіксації різних відомостей і повідомлень. Самі скоти в торговельних стосунках з греками, очевидно, застосовували близькі до письма «предметні» способи передачі повідомлень, наприклад, уживані багатьма народами палиці з «чертами і різами», шнури з вузлами, що були важливим джерелом формування первісного письма й психологічно підготовчим фактором його практичного застосування. Згодом, цілком вірогідно, скоти стали застосовувати піктографічне (за допомогою малюнків) й рахункове письмо.

Занепад скіфської держави унаслідок внутрішніх протиріч з III ст. до н. е. спричинився до занепаду слов'янської Середньої Наддніпрянщини. Нове, ще інтенсивніше піднесення нащадки колишніх скотів пережили в II-V ст. н. е. у складі багатоетнічної черняхівської культури, що зазнавала культурних впливів північно-східних провінцій могутньої Римської імперії.

Культура слов'ян у чорноземній лісостеповій зоні черняхівського ареалу досягла дуже високого рівня: тут виникло плужне хліборобство, що дало можливість виробляти чимало зерна на експорт у Причорномор'я, з'явилися жорна і навіть млини, удосконалилась техніка виготовлення посуду (застосовували гончарний круг), кістяних та ювелірних виробів тощо. Це, в свою чергу, сприяло поглибленню торговельних зв'язків, важливим елементом яких була римська монета. Серед черняхівських племен формувалися зачатки наукових знань: вони були обізнані з астрономією й агротехнікою (створили оригінальний хліборобський календар, розшифрований Б. О. Рибаківим), анатомією людини (деякі металеві знаряддя черняхівців учені вважають хірургічними інструментами — ланцетами, щипцями і т. ін.). У черняхівську епоху (IV-VI ст.) склалась та фольклорна традиція, що пізніше була відображена в давньоруських літописах, билинах і переказах. Загальний прогрес черняхівського населення сприяв згуртуванню різноетнічних племен, нівеляції племінних особливостей і спричинився до того, що етно-генетичні процеси в цьому ареалі відбувалися в напрямі формування черняхівської народності. Такий високий рівень розвитку культури й суспільних відносин передбачав і використання певних видів письма.

У черняхівських племен писемність набула двох різновидів. Насамперед побутувало й удосконалювалося місцеве піктографічне письмо типу «чорт і різів», яке переросло в примітивний різновид ідеографічного письма (письма за допомогою знаків, що виражали поняття). Ці знаки-поняття використовувались для лічби й ворожіння, календарів, позначення родових та особистих знаків на різноманітних виробках тощо. Крім того, через купців і ремісників Північного Причорномор'я та римських провінцій, через римські монети з латинськими написами до черняхівських племен проникало грецьке й латинське літерно-звукове письмо, яке поступово стали застосовувати й слов'яни. На деяких уламках черняхівського посуду та на кістяних виробках місцевих майстрів виявлено грецькі й латинські літери й окремі слова, що неспростовно свідчить про початок поширення серед черняхівського населення писемності на основі грецького (на сході) й латинського (на заході) алфавітів. Грецька й провінційна латинська мови могли б стати наддіалектними міжплемінними мовами черняхівської народності.

Однак ця народність так і не склалася: у кінці IV — на початку V ст. н. е. черняхівські племена зазнали спустошливого нападу гуннів, після чого спостерігалось зниження

загального рівня культури слов'ян лісостепової Середньої Наддніпрянщини. Але спадкоємність слов'янського населення і наступність культурних традицій у цьому ареалі не порушилися. На зміну зруйнованої гуннами черняхівської культури у другій половині V-VI ст. н. е. між Дніпром і Дністром виникла споріднена з нею так звана культура празько-пеньківського типу. Її населення — «анти», про яких повідомляють готський історик Йордан та візантійський Прокопій Кесарійський. Нашадками антив були східнослов'янські племена IX-XII ст. в басейні Середнього Дніпра, а послов'янені іранські племена в ареалі празько-пеньківської культури стали важливим етнічним компонентом полян.

У VI-VII ст. н. е. східнослов'янські племена, що на цей час уже заселяли величезну територію від Закарпаття до Дону й від Надпоріжжя до Волхова, відзначалися високим ступенем економічного й соціального розвитку. Відомі з літописів східнослов'янські угруповання — поляни, волиняни, деревляни, сіверяни, дреговичі, в'ятичі, радимичі, кривичі, словени та ін. — напередодні об'єднання у межах Давньоруської держави становили територіальні, політичні союзи племен державного типу, всередині яких відбувався історичний процес консолідації різних етнічних елементів, що, по суті, було процесом формування народностей. Провідне місце серед цих племінних об'єднань належить полянам.

У міру посилення міждержавних економічних, торговельних і культурних зв'язків знову, як і за черняхівської доби, стала дуже актуальною потреба в писемності. Найвірогідніше, найпоширенішим засобом письма на Середній Наддніпрянщині знову стали літери грецького алфавіту. Поширенню грецького письма серед східних слов'ян сприяло також посередництво південних слов'ян. Південні слов'яни, зокрема болгари, в яких на 130 років раніше від Русі було введено християнство, мали давню традицію записувати слов'янські тексти грецькими та латинськими літерами, — спочатку, як писав чорноризець Храбр, «без устроения», а потім поступово пристосовували грецьке письмо до місцевих фонетичних особливостей. У зв'язку з цим з'явилися нові літери з інших алфавітів. За їх прикладом і східні слов'яни, насамперед поляни, що були добре обізнані з болгарською культурою, стали пристосовувати грецький алфавіт до східнослов'янської вимови, вводячи комбінації грецьких літер або використовуючи літери з інших алфавітів.

Виникнення в IX ст. Давньоруської держави з центром у Києві й злиття первісних народностей — союзів племен в єдину давньоруську народність (третя спроба становлення народності в східнослов'янському ареалі виявилась найуспішнішою) вимагало налагодження внутрішніх економічних зв'язків, встановлення дипломатичних і договірних відносин з сусідніми й віддаленими державами, що стимулювало дальший розвиток писемності. Маючи кількавікову (з часів черняхівської культури) традицію використання грецького алфавіту для письма, східні слов'яни (особливо Середньої Наддніпрянщини), цілком природно, продовжували її в умовах раннього періоду Київської Русі, вдосконалюючи й далі вживання грецьких літер і пристосовуючи їх до особливостей давньоруської мови, хоч, звичайно, така писемність не могла набути значного поширення. Про використання на Русі в IX — першій половині X ст. видозміненого грецького письма свідчать і візантійські та арабські джерела, і договори руських князів Олега та Ігоря з греками 911, 945 і 972 рр., які мали звичай при укладанні договорів з іншими народами писати тексти двома мовами. Є свідчення, що вказують на існування писемності на Русі в 60-х роках IX ст. за часів київського князя Аскольда.

Після введення християнства в 988 р. недосконале письмо на основі грецького алфавіту було замінено кириличною азбукою, на основі якої формувалася давньоруська літературна мова.

Отже, сучасні наукові дані свідчать на користь припущення, що писемність на Русі виникла задовго до офіційного введення християнства як закономірний і необхідний етап внутрішнього розвитку східнослов'янських племен. Християнство принесло на Русь не писемність взагалі, використання якої на цей час вже мало значну традицію, а лише удосконалену, пристосовану до слов'янської мови систему письма.